بۆچی کورد لە سایەی ئیمپراتۆرییەتەدا پارێزراو بوو، لەژێر ڕکێفی دەوڵەت - نەتەوەشدا لەناودەچێت؟

شێرکۆ کرمانج

بەشی سێیەم

نزیک بە هەزار ساڵ پێش سەرهەڵدانی دەوڵەت -نەتەوە لە ناوچەکە و دابەشکردنی فەرمیانەی کوردستان، کورد و کوردستان ئەگەر ئازاد و سەربەخۆش بووبن، ئەگەر خاوەنی میرنشینی دەسەڵاتدار و فەرمانڕەواش بووبن، ئەوا بەگشتی، بە ڕاستەوخۆ یان بە ناڕاستەوخۆ، لەژێر قەڵەمڕەوی یەکێک لە ئیمپراتۆرییەتەکانی ناوچەکەدا بوون، جا ئەمەوی و عەباسییەکان بووبن یان عوسمانی و سەفەوییەکان□قاجارییەکان بووبن. بە سەدان ساڵ پێش ئەم قۆناغە، کورد وەک گرووپێکی ئیتنی، خەڵکانێک کە بە زمانی کوردی قسەیان کردبێت، بوونیان هەبووە و ڕۆڵیان لە مێژوودا کەم تا زۆر دیوە. قسەی ئێمە لەم بابەتە لەسەر ڕۆڵ و پێگەی کورد نییە بەڵکوو بوون و مانەوەیەتی. پرسیارەکە ئەوەیە بۆ کورد لانی کەم زیاتر لە هەزار ساڵ دەبێت لەم ناوچەیە، بەگشتی ژێر دەستبووە یان لە سێبەری گرووپێکی باڵادەستتر ژیاوە، کەچی بوون و زمانی هەبووە و ماوە، کەچی ئێستا ئەوە تەنیا ١٠٠ ساڵە لەژێر دەسەڵاتی چوار دەوڵەت -نەتەوەیە، بەڵام، وەک ئێمە بانگەشەی بۆ دەکەین، زمانەکەی و ناسنامەکەی کەوتۆتە مەترسی و لەناوچوون. بۆ وەڵامی ئەم

پرسیاره دەبێت بەراوردی نێوان سیستەمی حوکمڕانی ئیمپراتۆرییەت و دەوڵەت - نەتەوە بکەین، لەو بەراوردکارییەدا نیشان بدەین کە بۆچی و چۆن کورد وەک گرووپێکی ئیتنی، لە یەکەمیان توانای گەشەپێدان و پاراستن و مانەوەی گرووپەکە و زمانەکەی هەبووە و لەوەی دووەمیان نییەتی. ئەمە بەشی سێیەمە لەو وتارە چوار بەشییەی کە لەسەر ئەگەرەکانی لەناوچوونی نەتەوە بێدەوڵەتەکان نووسراوە، کەیسی کورد وەک نموونە وەرگیراوە، بەشی یەکەم و بەشی دووەمی لە ماڵپەڕی سەکۆ بڵاوکراوەتەوە.

فرەیی و فرەجەمسەریی

یەکێک لە جیاوازییە هەرە سەرەکییەکانی نێوان ئیمپراتۆرییەت و دەوڵەت -نەتەوە بوونی فرەییە (pluralism) لە ئیمپراتۆرییەت، لەبەرانبەر وەکیەکی (standardization)لە دەوڵەت -نەتەوەدا. ئیمپراتۆرییەتەکان لەسەر بنەمای فرەیی دامەزراون، جا فرەیی دینیی، نەتەوەیی، ئیتنیی یان کولتووری بێت. لە سەدەکانی ناوەڕاست، لەسەردەمی عەباسییەکان، کورد چەندین میرنشینی بەهێزی هەبووە، ڕەوادی □٨٤٤ -١٠٥٤□؛ شەدادی □٩٥١ -١٠٥٤□؛ حەسنەوی □٩٤١ -١٠١٥□؛ عەنازی □٩٩٠ -١٠٥٤□؛ دۆستەکی□مەروانی □٩٨٣ -١٠٥٤□ و دەوڵەتی ئەیوبی □١١٧١ - ١٢٥٠□. ئەوانەی کوردستان، دووانیان هەم باڵادەست بوونە هەم ماوەیەکی زۆر فەرمانڕەوا بوون، حەسنەوی □لە دەقەری کرماشان و سنە□ لەگەڵ دۆستەکی لە

دەوروبەری دیاریکەر، کە دراوی خۆیان هەبووە (تۆفیق ٢٠١١). لێرە کەمتر قسە لەسەر دۆخی میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەباسییەکان دەکەین بەڵکوو قسەی زیاتر لەسەر ئەوانەی قەڵەمڕەوی عوسمانییەکان دەکەین .

لە سەدەی پازدە و شازدە، لە سەرزەمینە بەربڵاوەکەی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی کە ئاقارەکانی بۆ سەر سێ کیشوەر درێژ بووەوە، کورد، عەرەب، ئەرمەنی، یۆنانی، بولگاری، سێربی، ڕۆمانی وەک گرووپی ئیتنی بوونیان هەبوو. لە قۆناغی جیاجیادا، عوسمانییەکان بەشێوازی جیاواز مامەڵەیان لەگەڵ گرووپە ئیتنی و کۆمەڵگە دینییەکان دەکرد. لەسەرەتا لەبەر بچووکیی دەوڵەتەکەیان و لە کۆتاییشدا لەبەر بچووکبوونەوەی قەڵەمڕەوەییەکەیان و بە چاولێکەری ئەورووپییەکان بەرەو ناوەندێتی هەنگاویان نا، ئەگینا لە سەدەی پازدە تا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە لەبەر بەرفراوانی تخووبەکانیان دەسەڵاتێکی زۆریان بۆ جەمسەرەکانی دیکە شۆڕکردبۆوە، ئەمەش بوو بە مایەی دروستبوونی چەندین میرنشین، وەک میرنشینە کوردییەکان (بەدلیس، بادینان، سۆران، بابان، هەکاری، بۆتان) .

بێجگە لە پاراستنی دابونەریت و کولتوور لەژێر سێبەری ئەم میرنشینانە (بە میرنشینە کوردییەکانی قەڵەمڕەوی سەفەوییەکانیش، (وەک ئەردەڵان ١١٦٩ - ١٨٦٧) و زەندییەکان)، هەوڵێکی زۆریش دەدرا بۆ پێشخستنی زمان و وێژەی کوردی. بەگشتی، لە سێبەری عوسمانییەکان، مادام باج دەنێردرا و سەقامگیری پارێزراو بوو، عوسمانییەکان زۆر گوێیان بە کولتوور و دابونەریت و پراکتیزە

جۆراوجــۆرە ناوخۆییەکــان نەدەدا، بەتــایبەتی بــۆ گــرووپە نــاتورکە موســڵمانەکان. ئەم دیــد و هەڵوێســتە بــووە هــۆی دروســتبوونی مــۆزایکێکی ئیــداری و دارایــی کە تێیــدا قەڵەمڕەوەکەیــان پــڕ بـــوو لە فرەیـــی و ڕەنگـــی خۆڵەمێشـــی و ســـێبەری جیـــاواز. عوســمانییەکان زیــاتر حەزیــان لە کــارایی بــوو نەک وەکیەکیــی، ئەم نەرمیــیە ئیــدارییە بــوو کە وای لەوان کــرد بــۆ مــاوەیەکی زۆر حــوکمڕانی بەســەر خــاکی عەرەب و کــورد و ســیرب و یۆنانییەکــان، هتــد، بــکەن .(Cleveland 1994: 45) ئەمە کەم تــا زۆر لە ژێــر دەســەڵاتی ســەفەوییەکانیش بــۆ ڕۆژهەڵاتی کوردســتان ڕاست بــوو، چــونکە دەســەڵاتی میرنشــینی ئەردەڵان، بــۆ نمــوونە، کە حەفــت ســەد ساڵی خایانــد لە دەســەڵاتی میرنشــینە کوردییەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانییەکان زۆرتر نەبوویێت کەمتر نەبووە.

بەپــێچەوانەی ئیمپراتــۆرییەت، دەوڵەت -نەتەوە، بەتــایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســت، نەک هەر فرەیــی و فرەڕەنــگ نــین، بەڵکــوو لە ســەد ســاڵی ڕابــردوودا، ئەو دەوڵەتــانەی لەســـەر خۆڵەمێشـــی ئیمپراتـــۆرییەتی عوســـمانی و قاجاری ســـەفەوی دامەزراوان وەک تورکیــا، ئێــران، عێــراق و ســووریا بەردەوام لە هەوڵــی لەنــاوبردنی فرەیــی و یەکڕەنگکردنــی دەوڵەتەکانیانــدا بــوون. هەر چــوار دەوڵەت، کە کوردســـتانیان دابەش کــردووە، هەر زوو دروشــمی یەک ئاڵــا و یەک نەتەوە و یەک زمانیــان بەئاشــکرا، یــان لەپشت پەردەوە، بەرزکردۆتەوە .

لە ئێــران و تورکیــا، زمــان و کولتــووری کــوردی، بــۆ چەنــدین دەیە یاســاغ بــوون، کە کاریگەرییەکـــانی زۆر زەحـــمەتە ئـــاوەژوو بکـــرێنەوە، ئێســـتاش ئەگەر کـــوردی

ڕێگەپێدراوە، ئەوە لە ئاستە فەرمییە -سیاسییەکەی نییە بەڵکوو لە ئاستی خێزان و ئاستێکی ناوخۆیی زۆر سنووردار. لە تورکیا، ئەوە سەد ساڵە، کوردکوژی، زمانکوژی، کولتوورکوژی، ژینگەکوژی، ناسنامەکوژی، شوێنەوارکوژی بەردەوامە. لە عێراق، هەر لە زووەوە کورد وەک نەتەوە و زمان کەم تا زۆر دانی پێنراوە، بەڵام هاوکات و هاوتەریب، حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عێراق لە هەوڵی پەراوێزخستنی کورد و زمانەکەی بوون. سیاسەتی تەعریبی کورد و کوردستان زۆر بە چڕی لە ١٩٦٣ ەوە جێبەجێ کراوە. لە حەفتاکان و هەشتاکان پرۆسەی ڕاگواستن و چۆڵکردن و دەرپەڕاندن و قڕکردن گەیشتە ترۆپک، ئیدی کورد، نەک هەر زمان و کولتووری کەوتە مەترسی، بەڵکوو وەک نەتەوە بوونی کەوتە مەترسییەوە. لە ٢٠٠٥، عێراق، لەوکاتەی لە لێواری تەپین بوو، بەفەرمی زمانی کوردی و بەشێکی کوردستانی وەک هەرێمێکی فێدرالی ناساند. لەگەڵ زیندووبوونەوە و بەهێزبوونی لە ٢٠١٧ ەوە، لە هیچ هەولێک سڵی نەکردۆتەوە بۆ لاوازکردنی پێگەی کورد و هەرێمی کوردستان، بەڕادەیەک کە سیاسەتی تەعریب لە ناوچەکانی دەرەوەی هەرێمی کوردستان تا ئێستا بەخەستی بەردەوامە. لە سووریا، هەر لە سەرەتای دامەزراندنییەوە کورد پەراوێزخراوە، لە ١٩٦٣ یشەوە، ئەو بەشەی کوردستان بەشێوەیەکی سیستەماتیکی تەعریب دەکرێت. دەوڵەتی سووریا خۆی بەپێی دەستوور خۆی وەک دەوڵەتێکی عەرەبی ناساندوە، ڕێک وەک ئەوەی کورد و کوردستان بوونیان نەبێت لەو وڵاتە .

هاوكـــات، ئیمپراتۆرییەتەكـــان، بە عوســـمانی و ســـەفەوییەوە، بەگشـــتی هێتـــرۆجینیەس و فرەجەمســـــەرن(multipolarity) ، ڕێـــک پـــێچەوانەی چـــوار دەوڵەت -نەتەوەكە كە لە هەوڵـــی بەردەوامـــدان بـــۆ هۆمۆجینیەســـكردنی وڵاتەكەیـــان و فرەجەمســـــەری ڕەت دەكەنەوە و مۆنۆپۆلی دەسەڵات دەكەن.

نەتەوەی ناوک

لەوانەش گرنگتـــر ئیمپراتـــۆرییەت نەتەوەی نـــاوک (national core) ی نیـــیە، بەڵـــم لە دەوڵەت -نەتەوەكـــان بەگشـــتی و بەتـــایبەتی لە ڕۆژهەڵـــتی ناوەڕاســـت، نەتەوەیەک دەبێـــتە، دەكـــرێتە، یـــان بـــووەتە، نەتەوەی نـــاوک. بەواتـــایەكی دیـــكە، ئیمپراتۆرییەتەكـــان سیاســـەتی لەنـــاوبردن و قڕكـــردن و ئەســـیمیلەكردنی ئەوانـــی دیكەیـــان لەنـــاو یەک نەتەوەدا پەیـــــڕەو نەدەكـــــــرد. بـــــۆ نمـــــــوونە، عوســـــــمانییەكان و ســـەفەوییەكان؛ قاجارییەكان، پـــێش ئەوان، ئەمەوییەكـــان و عەباســـییەكانیش، ئەگەر گرنگیشـــیان بە زمانێـــک لە زمانەكـــان دابێـــت بەڵـــم سیاســـەتی قەدەغەكردنـــی زمـــان و ســـەپاندنی زمـــانێكی دیاریكراویـــان پەیـــڕەو نەدەكـــرد. عوســـمانییەكان زمـــانی تـــوركی و ســـەفەوی و قاجارییەكـــان زمـــانی فارســـییان لە دامودەزگـــا فەرمییەكـــانی خۆیـــان بەكاردەهێنـــا، هەنـــدێک جـــار عەرەبـــیش لە كـــایەی دینییـــدا، بەڵـــم سیاســـەتی بەتـــورككردن و بەفارســـكردن تـــا دامەزرانـــدنی دەوڵەت -نەتەوەی توركیـــا و ئێـــران ســـەپێنراو نەبـــوو. بەپـــــــێچەوانەوە، هەر كە ئەو دوو دەوڵەت -نەتەوەیە لەســـــــەر میراتـــــــی ئەو دوو ئیمپراتـــۆرییەتە دامەزران، ئیـــدی سیاســـەتی بەتـــوركردن و بەفارســـكردن بەڕادەیەک

سەپێنران کە کورد لەسەر بەکارهێنانی زمانی کوردی زیندانی دەکرا. ئێران وەک تورکیا توند نەبوو لە سەپاندنی سیاسەتی پاساغکردنی زمانی کوردی، بەڵام دەکرێت ئەم جیاوازییە بۆ جیاوازی لە پراکتیزی سیاسەت لەنێوان ئەو دوو دەوڵەتە بگەڕێتەوە. تورکەکان زیاتر مەیل بە بەکارهێنانی هێزی ڕەقن، کەچی فارسەکان بە خشکەیی و بە بەکارهێنانی هێزی نەرم کوردییان لەبیر خەڵک دەبردەوە.

لە سووریا، کوردەکان نەک وەک نەتەوە و گرووپی ئیتنی و زمانی دانیان پێنەنراوە، بەڵکوو لە میوانێکی ڕەزاقوورس وەک هیچ شتێکی دیکە حیسابیان بۆ نەکراوە. سیاسەتی کەمەربەندی ستراتیجی عەرەبی لە سەرەتای شەستەکانەوە جێبەجێ کراوە. بەپێی ئەم سیاسەتە سیستەماتیکییە سنووری نێوان تورکیا و سووریا بە قوڵایی ١٥ کیلۆمەتر لە کورد خاڵی کرا، لە شوێنەکانی دیکەش حکومەت دەستی کرد بە دروستکردنی نیشینگەی مستەوتەنەی عەرەبی لە تەنیشت هەر گوندێکی کوردی مەلازادە ٢٠٢٢: ٢٦٥ -٢٦٦ .

لە عێراق، لە ١٩٦٣ وە تا کۆتایی هەشتاکانی سەدەی بیستەم، نزیکەی ٣٦ هەزار کیلۆمەتر چوارگۆشە، واتە ٤٢ی باشووری کوردستان، بەشێوەیەک لە شێوەکان بەر سیاسەتەکانی تەعریب کەوتن. هاوکات، دەوڵەتی عێراق سەدان هەزار کوردی فەیلی لە عێراق بە زۆرەملێ دەرپەڕاند بۆ ئێران. تا ١٩٨٧، حکومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عێراق ١٩٢٨ گوندی کوردستانیان خاپوور کرد بە پاسا و بیانووی جیاجیا، لەنێوان ساڵانی ١٩٨٧ و ١٩٨٨ هەرچی گوندی دیکەی کە مابوو لەگەڵ زەوی تەخت

کـــران کرمـــانج ٢٠١٧: ٢٦٢ -٢٩١، بەمەش تـــاکوتەرا نەبێـــت، گونـــد لە سەرتاســـەری کوردستان نەما.

ئەو نموونـــانەی کە ئاماژەیـــان پـــێ کـــرا، لە ڕاســـتیدا، لەوەی دەرهەق بە کـــورد و کوردســـتان لە هەر چـــوار دەوڵەت -نەتەوەکە کـــراوە مشـــتێکە لە خەروارێـــک، چـــونکە لەم کـــورتە بەســـەرکردنەوەیە تەنیـــا مەبەســـتمان ئەوەیە کە جیـــاوازی لە نێـــوان مـــامەڵە و ڕەفتـــــار و کـــــرداری ئیمپراتۆرییەتەکـــــان لەگەڵ دەوڵەت -نەتەوەکـــــان دەرخەیـــــن. ئێمپراتـــۆرییەتی عوســـمانی و ســـەفەوی چەنـــد خـــراپ بـــووبن بەرانـــبەر بە کـــورد بەڵام سیاســـەتی جینۆســـاید و زمـــانکوژی و کولتوورکـــوژی و ژینگەکوژییـــان پەیـــڕەو نەکـــردووە لە دژی. یەکێـــک لە هۆکارەکـــان دەگەڕێـــتەوە بـــۆ ئەوەی کە هەردوو ئیمپراتـــۆرییەتی عوســـــمانی و ســـــەفەوی قاجاری نەتەوەی ناوکیـــــان نەبـــــووە. لەبەرابەردا، نەتەوەی تـــورک، فـــارس یـــان عەرەب ئەســـتوونێکی ســـەرەکی وڵاتـــانی تورکیـــا، ئێـــران، عێـــراق و ســـووریا -یـــان پێکهێنـــاوە. بەڕادەیەک کە دروشـــمی یەک نەتەوە و یەک زمـــان و یەک ئاڵا ئەگەر بە ئاشـــکراش دروشـــمی هەر چـــوار دەوڵەتەکە نەبـــوو بێـــت، ئەوە بە پراکتیـــز کـــار بـــۆ ئەم تێگەیشـــتن و دیـــدە کـــراوە، کە نەتەوەیەک وەک نـــاوک وەرگیـــراوە و کـــورد و کوردی پەراوێز و یاساغ کراون.

وەک بەشـــێک لە بەنـــاوککردنی نەتەوەکـــانی تـــورک و فـــارس و عەرەب لە چـــوار دەوڵەت -نەتەوەکە، کە لە ئیمپراتۆرییەتـــدا هاوتـــای نەبـــووە، تورکیـــا، ئێـــران، عێـــراق و ســـووریا چـــوار دەوڵەتـــی تـــوێنەر (assimilative) بـــوون، کەچـــی ئیمپراتۆرییەتەکـــانی

ئەمەوی و عەباسی و عوسمانی و سەفەوی قاجاری ناتوێنەر (non-assimilative) بوون. لەم نێوەدا و بۆ ئەم مەبەستە دەوڵەت -نەتەوە خوێندن و فێرکردن و پەروەردەی بەکۆمەڵ وەگەڕدەخا هەم بۆ قووڵکردنەوەی سیاسەتی نەتەوەی ناوک، هەم بۆ تواندنەوەی ئەوانی دیکە، کورد بۆ نموونە، لە قازانی نەتەوەی زاڵدا. لە رێگەی خوێندن و فێرکردن و پەروەردەی بەکۆمەڵ، دەوڵەت -نەتەوە دەگاتە هەموو کونوقوژبنێکی وڵاتەکە، بەرادەیەک وڵات و هەرێم و جوگرافیاکان چەندی سەخت و دوورەپەرێز بن بەردەم دەست و گوێچکە و زمان و سیاسەتی دەوڵەت -نەتەوە پێیان رادەگات و زمانی دایک و نەتەوە بێدەوڵەتەکان یاساغ دەکات، پەراوێز دەکات، لە فەزای گشتی وەدووریان دەخاتەوە.

خوێندنی بەکۆمەڵ

لە ئیمپراتۆرییەتە ئیسلامییەکانی سەرەتای پەیدابوونی ئیسلام تا دەگاتە رووخانیان لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، خوێندن و فێرکردن و پەروەردەی بەکۆمەڵ و فەرمی بوونی نەبوو. کەسانێک، نەک خەڵک، ئەگەر بە زمانێکی دیکەش عەرەبی، فارسی یان تورکی لە قوتابخانە دینییەکان ئەوەی لەنێو کورد وەک حوجرە ناسراوە خوێندنیشیان کردبێت، ئەوا، یەکەم، ژمارەیان هێندە کەم بووە هیچ کاریگەرییان لە زمانی گرووپە ئیتنییەکان نەبووە. دووەم، دەرچووانی حوجرەکان دواتر بوون بە مەلا لە شار و گوندەکان کە لەوێ بەگشتی لە مزگەوتەکان، تەنانەت رۆژانی جومعە لە خوتبەکانیش، هەر بە کوردی قسەیان کردووە .

بە واتایەکی دیکە، زمانی فەرمی ئیمپراتۆرییەت هیچ ڕێگە و ڕێچکەیەکی نەبووە بگات بە خەڵک□عەوام. لە ڕاستیدا، لە هەزار ساڵی پێش دروستبوونی دەوڵەت - نەتەوە لە ناوچەکە، کورد بەگشتی، مەلاکانی لێ دەرچێت، یان ئەو فەرمانبەرانەی لە بەغدا و تاران و ئەستەمبوڵ کاریان دەکرد، کەسی دیکە بێجگە لە کوردی زمانێکی دیکەی نەزانیوە و بەکارنەهێناوە، بەدەگمەن نەبێت. بەواتایەکی دیکە، کورد و کوردی، وەک گرووپێکی ئیتنی و زمان نەک هەر مەترسی لەناوچوونی لەسەر نەبوو، بگرە هیچ هەڕەشەیەکی توانەوە و ئەسیمیلەبوونی ڕووبەڕوو نەبۆتەوە چونکە ئیمپراتۆرییەتەکان بەگشتی توێنەر نین بە بەراورد بە دەوڵەت -نەتەوە کە کۆڵەگەی لەسەر وەکیەککردن و سڕینەوەی فرەیی و جیاوازییەکان داناوە و کەڵک لە خوێندن و پەروەردەی بەکۆمەڵ بۆ ئەم مەبەستە وەردەگرێت.

بەپێچەوانەی ئیمپراتۆرییەت، یەکێک لە کۆڵەگەکانی دەوڵەت -نەتەوە خوێندنی فەرمی و بەکۆمەڵە. دەوڵەت -نەتەوەکان □وەک تورکیا، ئێران، عێراق و سووریا□ هەر لەگەڵ دامەزراندنیانەوە لە چەند دەیەیەکدا، خوێندن بە زمانی تورکی، فارسی یان عەرەبی یان کرد بە زمانی فەرمی و زمانی خوێندن و پەروەردە و زانست، ئەمەش وای کرد کە ئەم زمانانە ببن بە زمانی ئەدەب و نووسین و مەعریفە. بەمەش زمانی کوردی پەراوێزخرا و لە پێگەیەکی نزمتر نیشتەجێ کرا. دەوڵەت، لەڕێگەی خوێندن و پەروەردە گەیشتە هەموو کونوقوژبنێکی وڵات □بە کوردستان یشەوە□، نەک هەر زمانی نەتەوە سەردەستەکانی سەپاند بەسەر منداڵانی کورد، بەڵکوو

عەقڵیەت و زهنیەت و تێگەیشتن و بیرکردنەوەی دەوڵەت و نەتەوە داگیرکەرەکەی خزاندە نێو مێشکی منداڵ و ڵدوانی کورد. ئەمەش لە هەموو شتێک زیاتر ئاسانکاریی بۆ تواندنەوەی نەتەوەی کورد کرد. شتگەلی لەم شێوەیە، لەژێر سایەی ئیمپراتۆرییەتەکاندا نموونەیان نەبوو .

ڕۆڵی خێزان

لەوانەیە گرنگترین جیاوازی نێوان ئیمپراتۆرییەت و دەوڵەت -نەتەوە پەیوەندی بە ڕۆڵی خێزانەوە هەبێت وەک دامەزراوەیەک و ناوەندێک بۆ گەیاندن و گواستنەوە و دروستکردن و گۆڕینی زمان، دابونەریت و کولتوور و مێژوو و ناسنامە. لە سەردەمی ئیمپراتۆرییەتەکان، خێزان وەک یەکەیەک و دامەزراوەیەکی کۆمەڵدیەتی ڕۆڵی سەرەکی بینیوە لە فێرکردن و پەروەردەکردن و گەورەکردنی منداڵان و نەوەکانی دواڕۆژ، هاوکات، گەیاندن و گواستنەوە و دروستکردنی زمان، دابونەریت و کولتوور □بەهاکان و ماناکان و تێگەیشتنەکان و تێڕوانینەکان و ڕەوشتەکان□. ئەوە بەو مانایە نییە کە دامەزراوەکانی ئیمپراتۆرییەت ئەو ڕۆڵەی بە فەرمی و ڕاستەخۆ بە خێزان سپاردبێت بەڵکوو ڵدوازی ناوەندێتی و سروشتی ئیمپراتۆرییەتەکان و نەبوونی خوێندن و فێرکردن و پەروەردەی بەکۆمەڵ ژینگەیەکی لەو شێوەیەی خولقاندبوو. لە بارودۆخێکی ئاوەهادا منداڵ ئەو زمانە فێر دەبێت کە دایبابی قسەی پێدەکەن؛ هەڵگری دابونەریت و کولتوورێکیش دەبێت کە ماڵەوە و لە گوندەکەی پێیەوە ئاشنا دەبێت. ناسنامەکەشی ڕەنگدانەوەی

کارەکتەرەکانی خێزان و گوند و دەوروبەرەکەی دەبێت. بەکورتی، کاتێک منداڵێک لە گوندێکی هەکاری، شارباژێر، عەفرین، یان مەریوان لە دایک دەبێت، بە زمانی دایکی، کە کوردییە، قسە دەکات؛ جلوبەرگ و دابونەریتەکانیش هاوشێوەی خەڵکی گوندەکەی و دەڤەرەکەی دەبێت؛ ناسنامەکەشی لە ئاستە بچووکەکەی سەر بە بنەماڵەیەکی دیاریکراو لە گوندێک و عەشیرەتێک لە دەڤەرێک دەبێت و لە ئاستە گەورەکەش هەڵگری ناوی گرووپێکی ئیتنی □وەک: کورد، عەرەب، تورک□ یان دینیی □وەک: موسڵمان، کرستیان، جوو□ دەبێت. کارتی باری کەسی و کارتی نیشتیمانی و پاسپۆرت لە بەشی هەرە زۆری ئیمپراتۆرەکاندا بوونیان هەر نەبوو تاوەکوو خەڵکیان پێ پێناس بکرێت یان بناسرێنەوە .

بەپێچەوانەوە، ئەگەر لە سەرەتاش وا نەبووبێت، بەڵام لەگەڵ دامەزراندن و بەناوەندبوونی دەوڵەت -نەتەوە، ئەرک و ڕۆڵی خێزان ڕۆژبەڕۆژ لاوازتر و بێکاریگەرتر بۆتەوە، بەڕادەیەک لە بیست ساڵی ڕابردوودا، بەتایبەتی لەگەڵ سەرهەڵدانی شۆڕشی تەکنۆلۆجی و ئینتەرنێت و مۆبایلی زیرەک و زیرەکیی دەستکرد، خێزان خەریکە کاریگەریی هەر نەمێنێت و دەوڵەت و دامەزراوەکانی دیکە، وەک میدیا و سۆشیالمیدیا ببنە جێگرەوەی خێزان لە پەروەردەکردن و دروستکردن و گۆڕینی منداڵ و گەنجان. وەک لە پەیوەند بە ئیمپراتۆرییەت ئاماژەی پێکرا، ئەم جێگۆڕکێیە لە ڕۆڵەکان هەندێک ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە سروشتی ناوەندگەرایی و حەز و تەماحی دەستوەردانە لە دەوڵەت -نەتەوەکاندا، بەڵام

هەندێکیشیان مەرج نییە لە جەوهەری دەوڵەت -نەتەوەوە سەرچاوەیان گرتبێت بەڵکوو زیاتر پەیوەندی بە پێشکەوتن و پێشهات و گۆڕانکارییە تەکنۆلۆجییەکانەوە هەیە.

لە پەیوەند بە پرسی کورد، چوار دەوڵەت -نەتەوەکە هەر لەسەرتای دامەزراندنییانەوە، لەڕێگەی خوێندن و فێرکردن پەروەردەی بەکۆمەڵ بەردەوام ڕۆڵی دەوڵەتیان بەهێز و خێزان بێهێز کردووە. هاوتەریب، زمان فەرهەنگ و کولتوور و دابونەریت و مێژوو و یادەوری هاوبەش و ناسنامەی نەتەوەکانی تورک و فارس و عەرەب بەسەر منداڵانی کورد دا سەپێنراوە. ئەگەر لە باشوور و ڕۆژاوای کوردستان لە چەند دەیەی ڕابردوودا بۆ کوردانی ئەو دوو بەشەی کوردستان هەلێک ڕەخسا بێت، ئەوا کاریگەریی دەوڵەت و ناسنامەی نەتەوەی داگیرکەر لە باکوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان ئێجگار زیاتر بووە .

لە میانی دامەزراوە پەروەردەیی و سەربازیی و ئەمنیی و تەکنۆلۆجییەکان، کوردستانی پڕ شاخ و داخ و دۆڵی سەخت و دژوار تەخت بووە، تەخت کراوە، بە مانا مەجازییەکەی، وەک چۆن تۆماس فریدمان ئەم تێرمە بەکاردێنێت لە بەستێنی جیهان لەئاکامی جیهانگیرییدا .(Friedman 2007) بە واتایەکی دیکە، لەسەردەمی ئیمپراتۆرییەتەکان ئەگەر سەختی ناوچە کوردستانییەکان لەمپەرێک بوو بێت لەپێش گەیشتنی زمان و کولتوور و ناسنامەی نەتەوەی باڵادەست، ئەوا لەژێر ڕکێفی دەوڵەت -نەتەوە، هیچ کونوقوژبنێکی کوردستان نەماوە کە دەزگا پەروەردەییەکان،

ئەمنییەکان، یاساییەکان، تەکنۆلۆجییەکان، میدیاییەکان، هتد، دەستیان پێڕانەگەیشتبێت و کاریگەریی دراماتیکی و جەوهەری و یەکلاکەرەوەییان جێنەهێشتبێت. بۆ نموونە، لە سەد ساڵی ڕابردوودا لە دوورەدەستترین گوندەکانی شرناخ (تا ئێستا)، سەردەشت (تا ئێستا)، کانی ماسی (تا ١٩٩١) و کۆبانێ (تا ٢٠١٣) قوتابخانە کراوەتەوە و دەوڵەت لەڕێگەی پەروەردەی بەکۆمەڵ منداڵانی کورد، لە شەش ساڵی تا ١٨ ساڵی، نەک هەر فێری خوێندن و نووسین دەکات بە زمانێکی دیکە، بەڵکوو زمانی نەتەوەیەکی دیکەیان بەسەردا دەسەپێنرێت و زمانی دایکیان یاساغ دەکرێت و بە مێژوو و کۆیادی تورک و فارس و عەرەبیش جۆش دەکرێن. لە دوای ١٨ساڵیشەوە ڕاکێش دەکرێن بۆ خزمەتی سەربازی و لەوێ بە فەلسەفە و تێگەیشتنی نەتەوەی داگیرکەر پەروەردە دەکرێن و زۆرجار دەکرێن بە بەشێک لەو سوپایەی کە سەد ساڵە کوردستانی داگیرکردووە و خاپوور دەکات .

بۆیە دەکرێت بڵێین ئەگەر کورد وەک گرووپێکی ئیتنی، کوردی وەک زمان، لە هەزار ساڵی ڕابردوودا ماون ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ سروشت و ژینگەی ئیمپراتۆرییەت، کە بەئاگایی بێت یان بێئاگایی، دنیایەکی ڕەخساندبوو کە فرەیی تێیدا گەشە نەکات لەناونەچێت. پانتاییەک کە فارس و تورک و عەرەب، بەبەراورد بە کورد، ئەگەر باڵادەستریش بووبن بەڕادەی هەژموونگەرا نەبوون کە ببن بە نەتەوەی ناوک لە سەرتاسەری ئیمپراتۆرییەتەکە و سیاسەتێکی سیستەماتێک بوونی نەبوو بۆ تواندنەوەی کورد لە قازانی ئەوانی دیکە. بە چەقبوونی خێزان و دووردەستی ئەم

دامەزراوەیە لە دەستووردانی ئیمپراتۆرییەت ژینگەیەکی دروستکردبوو کە منداڵێک ئەگەر لە خێزانێکی کورد لە دایک ببێت ئەوە بەو زمانە قسە دەکات و هەڵگری ئەو ناسنامەیش دەبێت. ئیمپراتۆرییەتەکان، وەک دەوڵەت -نەتەوەکان نەبوون کە سروشتێکی ئەختەبووتیان هەیە و دەستووردان لە هەموو کونوکەلەبەرێک بکەن و پەروەردەی بەکۆمەڵ بسەپێنن، لەڕێگەی ئەویشەوە هەژموونگەرایی نەتەوەی ناوک □تورک، فارس یان عەرەب□ بەسەر کورد دا دروست و زاڵ بکەن. هەژموونگەراییەکە بەڕادەیەک بێت کە پێگەی خێزان وماڵ جێلەق بکەن و جێگۆڕکێ بە ڕۆڵەکەی بکەن لە پەروەردەکردن و گواستنەوەی زمان و کولتوور و ناسنامە .

ماویەتی

سەرچاوەکان

تۆفیق، زرار سدیق. □٢٠٢٠□. کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامی. هەولێر: خانەی موکریان.

کرمانج، شێرکۆ. □٢٠١٧□. شوناسی عێراق، ململانێ نەتەوەیی و مەزهەبییەکان. سلێمانی: دەزگای سەردەم.

مەڵدزادە، ئیبراهیم سادق. [٢٠٢٢]. [سەد ساڵ نکوڵیکردن وەک فۆڕمێکی جینۆساید، خەسڵەتەکانی کۆڵۆنیالیزم. بەشێک لە کتێبی: سەد ساڵ دوای سیڤەر، کورد لە کوێوە بۆ کوێ. سلێمانی: دەزگای جەمال عیرفان، پ.پ. ٢٢٥ -٢٩٥.

Cleveland, William L. (1994) A History of Modern Middle East, Oxford: Westview Press.

Friedman, T. L. (2007). The world is flat: A brief history of the twenty-first century. Farrar, Straus and Giroux.